

A CONTRIBUCIÓN DE RAMÓN PIÑEIRO Á DEFENSA E ILUSTRACIÓN DA LINGUA GALEGA

Henrique Monteagudo
Instituto da Lingua Galega
Universidade de Santiago de Compostela
Real Academia Galega

Resumo: O obxectivo do presente artigo é ofrecer un resumo da achega de Ramón Piñeiro á defensa e promoción do idioma galego desde os anos da súa militancia galeguista durante a IIª República ata o período en que participou, como deputado no Parlamento de Galicia, na elaboración da Lei de Normalización Lingüística (1983), tentando contextualizar a súa traxectoria no seu tempo histórico, e particularmente na singradura da xeración Galaxia, que dalgún xeito liderou como *primus inter pares*. O seu papel como defensor e cultivador da lingua foi absolutamente crucial na posguerra, especialmente a partir da fundación de Galaxia (1950), e abrangue desde a tradución (*Cancioneiro da poesía céltiga*, 1950; *Da esencia da verdade*, 1952), ata o ensaísmo (recollido en *Olladas no futuro*, 1974), pasando polo activismo antifranquista (denuncia da persecución do galego polo réxime ante a UNESCO, 1954), a colaboración na codificación da lingua desde a RAG (*Normas de 1970/71*; “Carta a M. Rodrigues Lapa”, 1973), a promoción do cultivo do idioma desde a dirección da Editorial Galaxia e da revista *Grial* (1963-1989) ou as incursións na sociolingüística (*A lingoaxe i as lingoas*, discurso de ingreso na RAG, 1967). En definitiva, mostraremos como as ideas e propostas, as actividades e iniciativas, as orientacións e análises de Ramón Piñeiro resultaron decisivas no devir da lingua galega na segunda metade do século XX.

Abstract: The purpose of this paper is to offer a review of the contributions of Ramón Piñeiro to the protection and promotion of the Galician language, from the early years of his membership of the Partido Galeguista during the Second Spanish Republic, up to the time when he was involved at the Galician Parliament in the making of the Lei de Normalización Lingüística of 1983. The present paper will try to put his contributions in its historical context, and especially within the context of the so-called “Generation Galaxia”, a group which in a way he headed as a kind of *primus inter pares*. After the Spanish

Civil War he had a crucial role as promoter of the Galician language, especially since the creation of the Editorial Galaxia in 1950. His work include translations (*Cancioeiro da poesía céltiga*, 1950; *Da esencia da verdade*, 1952), short essays (collected in his book *Olladas no futuro*, 1974), anti-Francoist activities (the denunciation before the UNESCO in 1954 of the persecution of Galician language by the Franco regime), his collaboration in the codification of the Galician language at the Real Academia Galega (the *Normas* of 1970/71; “Carta a M. Rodrigues Lapa”, 1973), the promotion of Galician language and literature through the Editorial Galaxia and the review *Grial* (1963-1989), and sociolinguistic writings (*A lingoaxe i as línguas*, 1967). To sum up, we shall show that the ideas and proposals of Ramón Piñeiro, his activities and initiatives, and his orientations and analyses, were vital to the developing of Galician language during the second part of the twentieth century.

Palabras chave: Ramón Piñeiro, Koldo Mitxelena, represión lingüística, Galaxia, Batalla de Montevideo, Real Academia Galega, Manuel Rodrigues Lapa, normalización lingüística.

Keywords: Ramón Piñeiro, Koldo Mitxelena, linguistic repression, Galaxia, “Battle of Montevideo”, Real Academia Galega, Manuel Rodrigues Lapa, linguistic normalization.

O presente artigo ten a súa orixe nunha palestra pronunciada no curso de verán *O lugar do eúscaro e das demais linguas nun contexto multilingüe, á luz das achegas de Koldo Mitxelena e Ramón Piñeiro*, celebrado en San Sebastián en setembro de 2015 co gallo do centenario dos dous intelectuais e por iniciativa do Goberno e a Universidade do País Vasco. O seu obxectivo é ofrecer un resumo da achega de Ramón Piñeiro á defensa e promoción do idioma galego, tentando contextualizar as súas ideas, propostas e iniciativas no seu tempo histórico, e particularmente na traxectoria dun grupo, coñecido como *xeración Galaxia* (Fernández del Riego 1996), que actuou colexiadamente pero que el dalgún xeito liderou como *primus inter pares*. Mesmo nunha presentación esquemática e resumida coma a presente, coidamos que é imprescindible colocar en contexto a obra e ideas de Piñeiro verbo da lingua galega para entender cabalmente a súa significación¹. Tendo en conta que nun traballo previo concentramos a nosa atención no período 1950-1962 (Monteagudo 2008), no presente imos poñer

1 Para o contexto sociolingüístico e glotopolítico son especialmente relevantes Alonso Montero 2003 e 2009, Alonso Pintos 2002: 67-138, Monteagudo 2008 e Villanueva 2010.

o foco no período seguinte, apoiándonos noutra achega anterior (Monteagudo 2007), que será revisada e ampliada considerablemente.

1. PIÑEIRO E MITXELENA: UN MESMO COMPROMISO, DÚAS TRAXECTORIAS NON PARALELAS

Comezaremos por esbozar brevemente o perfil do noso personaxe, en contraste co seu compañeiro de homenaxe, Koldo Mitxelena. Ramón Piñeiro (1915-1990) foi un intelectual a tempo completo, sen máis ataduras profesionais ou institucionais que a dirección literaria da Editorial Galaxia e, nos sete últimos anos da súa vida, a presidencia do Consello da Cultura Galega. Pola súa banda, Koldo Mitxelena (1915-1987) foi un eximio lingüista, profesor e investigador cunha brillante carreira universitaria. No aspecto político, Mitxelena inscribíase nunha tradición, o nacionalismo vasco, que gozou e goza de forte arraigamento, unha robusta articulación política e significativo poder institucional (Partido Nacionalista Vasco); mentres que a tradición na que se inscribe Piñeiro, o galeguismo, tiña e ten unha articulación e unha capacidade política moito máis débil. Nos últimos anos das súas respectivas vidas, o traballo de Mitxelena inscribíase nun contexto de construción do autogoberno vasco en clave nacional, mentres que o de Piñeiro desenvolvíase nun marco considerablemente menos favorable, de accidentado arranque dunha precaria autonomía, gobernada por forzas estatais pouco ou nada galeguistas. Destas consideracións, imos a deternos brevemente na primeira (a traxectoria individual de cada un deles), pois a segunda levaríanos moi lonxe do noso asunto.

Despois da guerra civil e en boa medida por causa desta, Ramón Piñeiro decidiu abandonar a súa temperá vocación pola Filoloxía e iniciar estudos de Filosofía. Esta decisión conduciuno á Universidade de Madrid en 1942, aínda que non chegou a licenciarse, en parte polo deplorable clima da Facultade, pero sobre todo pola súa intensa implicación na militancia política clandestina, que o levou ao cárcere (abril de 1946). Por tanto, Piñeiro non obtivo unha instrución formal en Filoloxía e a súa produción intelectual máis específica, polo menos nos primeiros anos cincuenta, concentrouse no ámbito da Filosofía. Desde 1951 ata a metade da década dos '80, foi director literario da Editorial Galaxia e a súa vida profesional virou completamente ao redor desta. Pola contra, Mitxelena cultivou a súa vocación ata completar os estudos universitarios de Filoloxía (1952), que non abandonou durante os dous anos de prisión compartida con Piñeiro (anótese este dato, de especial interese para o noso asunto), e co paso do tempo seguiu unha brillante carreira como profesor universitario e especialista de referencia na Filoloxía vasca. Por tanto, as achegas dun e outro teñen un carácter distinto, como se deducirá do presente traballo. De todos os xeitos, o que é indubidable é

que ambos son personalidades de referencia nos esforzos de defensa, promoción e codificación das súas respectivas linguas, en dous momentos históricos claves para ambas: a resistencia contra o réxime franquista, que as condenaba á extinción, e máis tarde, ao abrirse o proceso democrático e autonómico, o impulso cara á súa normalización, tanto no plano sociopolítico como no da codificación e a modernización.

Piñeiro e Mitxelena coñecéronse en Madrid na militancia clandestina contra o franquismo e mesmo conviviron na mesma pensión, polo que chegaron a converterse en amigos íntimos. Como caeron xuntos en mans da policía, en compañía dos irmáns Cesáreo e Camilo Saco (galeguistas e camaradas de militancia clandestina e de pensión), Mitxelena e Piñeiro compartiron cela mentres se preparaba o seu xuízo. Lembra o primeiro: “Cometeron un grave fallo: metéronme na mesma cela que Piñeiro, a única persoa que non debía ver. Entre os dous preparámolo moi ben. Piñeiro, que é moi intelixente e moi duro, deixoume nunha situación moi fácil” (Ibarzabal 1977: 140). En efecto, sabedor de que os seus compañeiros se arriscaban a penas durísimas, debido a que eran reincidentes, mentres que el carecía de antecedentes penais, Piñeiro tentou exculpalos e trazou unha estratexia defensiva que o convertía en único responsable dos delitos que lles imputaban. Finalmente, con esta estratexia conseguiu que os seus colegas fosen condenados “só” a tres anos, mentres que sobre el caía unha pena de seis anos (Piñeiro 2002: 88-90).

O seu encontro en Madrid e sobre todo a súa convivencia de dous anos, 1946-1948, nas cadeas franquistas (Alcalá, Yeserías e Ocaña) resultou de gran importancia para a conformación do pensamento lingüístico de Piñeiro. Escoitemos o que este lembra nas súas memorias:

No cárcere aproveitei para ler moito, aínda que polo estado dos meus ollos, tiña que facelo cunha lupa [...] Había certa dificultade para que deixasen entrar libros de filosofía, pois o censor era un cura que non permitía pasar calquera cousa. [...] Pero] como Mitxelena recibía tamén moitos libros, que llos facilitaban os vascos, e a súa paixón era a lingüística, aproveitei para ler libros desa materia, que antes da guerra era a que máis me interesaba desde o punto de vista intelectual [...]. Con Koldo Mitxelena cheguei a ter unha amizade fraternal. El era un home dunha intelixencia extraordinaria e temperamentalmente moi impulsivo. Pasabamos horas e horas falando os dous sós de temas que no fío da conversa se ían facendo cada vez máis interesantes. Aqueles diálogos servíronnos de moita axuda aos dous, pois valíannos para aclarar as nosas propias ideas [...] Mitxelena e eu conservamos a amizade ata a súa morte. En realidade, fomos como irmáns (Piñeiro 2002: 92-93; énfase nosa).

2. ANTES DA GUERRA. ESPERTAR DA ESPERANZA

Ao comezar o percorrido cronolóxico do ideario lingüístico de Piñeiro, o primeiro que chama a atención é a agudeza da súa conciencia lingüística desde neno. No capítulo inicial da súa autobiografía *Da miña acordanza* fai referencia a este tema, cando sinala que o primeiro contacto que tivo co castelán foi na escola. Citamos literalmente o parágrafo que se refire aos efectos desa experiencia:

Deica os seis anos, a miña lingua única fora a galega, así que o choque máis importante que me produciu a escola foi o cambio de lingua. O escolante, que era de Lugo, falaba en castelán dentro e fóra da escola e falábao con todo o mundo, mesmo que fosen nenos ou vellos, homes ou mulleres, labregos ou cregos. Non facía a menor concesión. Falaba en castelán coa intransixente firmeza de quen cumpre cun alto e sagrado deber [...] como a miña expresión espontánea e habitual se manifestaba en galego —o galego era o meu idioma—, o súpeto e ríxido cambio de lingua producía en min un sentimento de distancia psicolóxica. A utilización ríxida dunha lingua distinta á nosa, unha lingua que *exclúa* a nosa, dáballe unha autoridade estraña, unha autoridade que non era natural, unha autoridade que tiña un significado negativo, xa que en lugar de establecer a *superioridade persoal* do mestre trataba de establecer a nosa inferioridade *colectiva* (Piñeiro 2002: 19-20; énfase no orixinal).

Obviamente, esta é unha reflexión que Piñeiro elabora *a posteriori*, moitos anos máis tarde, pero incluso tratándose dunha elaboración de adulto, o feito de que lembre o momento do choque coa lingua da escola e como el percibira ese choque, apunta a un feito relevante: a precocidade da súa conciencia lingüística, que lle permitiu percibir moi cedo o problema que supoñía a marxinación da lingua do país. Así, cando pouco máis tarde vai estudar a Lugo, con escasos 16 ou 17 anos, e se integra no grupo intelectual da cidade, publica en galego os seus primeiros artigos na revista *Yunque*, sendo que esta estaba redactada case totalmente en castelán. Xa que logo, a preocupación por e o compromiso coa lingua de Piñeiro son realmente moi precoces e intensos. Isto ten relación directa co seu importante papel nas actividades do galeguismo en Lugo entre 1933 e 1936 (entre outras, a campaña do plebiscito do Estatuto de Autonomía, de xuño de 1936).

3. A POLÍTICA LINGÜÍSTICA REPRESIVA DO RÉXIME FRANQUISTA EN RELACIÓN COA LINGUA GALEGA

Como é sabido, a política lingüística e cultural da ditadura franquista estivo inspirada nun nacionalismo español brutalmente autoritario e uniformista, o cal

significaba non só a imposición do castelán como a única lingua oficial do Estado e do sistema educativo, senón a exclusión dos idiomas “periféricos” da vida pública, e un control estrito sobre o seu cultivo (Villanueva 2010: 57-62). Esta política aplicouse a través dunha normativa legal moi restritiva, pero sobre todo mediante a coerción *de facto*, exercida polas autoridades gobernamentais e acirrada polos voceiros oficiais ou oficiosos do réxime, en particular polo partido único de Franco (Movemento Nacional), en particular a través dos medios de comunicación, obrigatoriamente adictos ao franquismo e amordazados pola censura. Esta política viña sendo a continuación da represión desatada durante a guerra civil e nos anos inmediatamente seguintes, que supuxera que a maioría dos individuos e entidades implicados na promoción das linguas minoritarias foran neutralizados ou fisicamente liquidados: asasinatos, prisión, represalias, exilio, supresión de editoriais, prohibición de publicacións, asociacións e institucións...

O emprego destes idiomas víase especialmente dificultado en xornais e revistas, que ademais estaban suxeitos a controis durísimos e a restricións severas canto ao seu rexistro legal e circulación. Por outra banda, as traducións das linguas modernas aos idiomas “rexionais” estaban prohibidas, por canto podían poñer en cuestión a superioridade indisputable do español. Co precedente aínda fresco da brutalidade da represión durante a guerra e a posguerra, para manter o clima de coacción social non cumpría que a política oficial se fixese explícita de xeito constante, senón que abundaba con intervencións puntuais con carácter exemplarizante para manter baixo control aos disidentes e lembrarlles os estreitos límites do marco en que se movían. Unha vez esmagado militarmente o inimigo e estabilizado o novo réxime mediante unha represión implacable, tratábase de aplicar unha táctica disuasoria, puntualmente reforzada con exemplos punitivos para castigar “excesos” e marcar claramente cales eran os límites.

Ilustraremos rapidamente o devandito no que incumbe ao idioma galego. A comezos da Guerra Civil, mentres durou ou pouco despois dela produciuse o peche, a incautación e o saqueo da imprenta e editora “Nós” (o vehículo principal de publicación en lingua galega na década anterior) e o asasinato do seu propietario, Ánxel Casal; a desaparición da revista *A Nosa Terra*, principal publicación periódica en galego; a clausura, disolución e comiso do Seminario de Estudos Galegos, co consecuente cesamento da publicación dos seus cadernos... Todo isto é inseparable da represión que se cebou nos dirixentes galeguistas e dos demais partidos e organizacións democráticos, que supuxo o asasinato, o acoso ou a expatriación da maior parte da elite que cultivaba e promovía a lingua galega. Como resultado, ata o comezo da década dos ‘50 o silenciamento público do galego foi case completo.

Cara a finais desa década produciuse un feito que ilustra como funcionaba a represión lingüística. Con motivo da inauguración dun monumento ao poeta e

publicista Valentín Lamas Carvajal (1859-1906) na súa cidade natal de Ourense, o 11 de novembro de 1949 Ramón Otero Pedrayo pronuncia o primeiro discurso público en galego na posguerra. El mesmo relata nunha carta ao presidente da Academia a reacción das autoridades presentes:

A la tarde hablé en gallego ante el nuevo monumento en El Posío. El Gobernador y el Ayuntamiento falangista tascaban el freno. Era de perro de presa con carranca la cara del pretor. Para resarcirse, al final, inoportunamente y con sorpresa de la gente sensata, cantaron “Cara al Sol” y dieron gritos (*apud* Alonso Montero 2003: 60).

Como é sabido, Otero Pedrayo fora deputado nas Cortes republicanas e un dos principais referentes do Partido Galeguista, pero a represión no seu caso “unicamente” supuxo a súa depuración como funcionario (era catedrático de Instituto), grazas á súa condición de católico fervoroso e conservador, que o levara a opoñerse ao pacto do Partido Galeguista (PG) coa Fronte Popular. Naqueles anos finais da década dos ‘40 e inicios dos ‘50 foille explicitamente prohibido o uso público do galego en varias ocasións, mesmo en actos institucionais da Real Academia Galega (RAG). Alonso Montero cita entre outros a sesión pública de ingreso na RAG de Manuel Gómez Román, celebrado en Vigo o 30 de decembro 1951, na que o gobernador provincial impuxo o uso do castelán (Alonso Montero 2003: 56-59).

4. A ESTRATEXIA DE GALAXIA: UNHA POLÍTICA DA LINGUA EN TEMPOS FACAREÑOS

É precisamente neste ambiente no que se desenvolveron as actividades de defensa e promoción da lingua que promove ou nas que se implica Ramón Piñeiro (Monteagudo 2008). Como lembramos antes, este fora detido en Madrid, acusado de actividades políticas contra o réxime, polas que pasou case tres anos no cárcere, desde abril do 1946 ata xaneiro de 1949. Por tanto, era un home fortemente sospeitoso para as autoridades da ditadura. Iso non lle impediu involucrarse de inmediato nas iniciativas galeguistas, orientadas cara ao activismo cultural, que comezan a cobrar vida desde os comezos da década dos ‘50. Á vista a extrema dificultade e o alto risco que presentaba a acción política clandestina, implacablemente perseguida pola policía, os galeguistas adoptaron a táctica de priorizar a acción cultural, que constituía a reedición histórica da mesma estratexia que adoptaran os devanceiros de anteguerra durante a ditadura de Primo de Rivera, que por certo producira uns resultados frutíferos.

En canto ao idioma galego, a estratexia do grupo, en boa medida deseñada e dirixida por Ramón Piñeiro, desenvolveuse nas seguintes liñas de actuación, sobre as que volveremos nas páxinas seguintes:

- Promover o seu prestixio, reivindicándoo como lingua culta, tanto ante a sociedade galega como ante a “república das letras” hispánicas.
- Fomentar o seu uso como lingua literaria e pública: a editorial Galaxia foi o instrumento principal para o primeiro, o segundo só se conseguiu, moi paseniñamente, a partir da segunda metade da década dos cincuenta. Canto á lingua escrita, deuse preferencia á narrativa e ao ensaio (desde o punto de vista literario, a xeración Galaxia é un grupo basicamente de ensaístas e articulistas).
- Impulsar a súa modernización, cultivándoa en temas de actualidade e, cando era posible, na prensa, á vez que, para facilitar a súa difusión, se simplificaba de xeito bastante intuitivo a súa ortografía. Foi especialmente coidada a política de traducións de textos escritos en linguas modernas.
- Gañar novos usuarios, sobre todo nos xéneros cultos. Piñeiro especializouse en fichar intelectuais de prestixio, como García-Sabell, Celestino Fernández de la Vega ou Rof Carballo, que se converteron en brillantes ensaístas en galego adoito corrixidos, apoiados ou silenciosamente traducidos por el mesmo.
- Dotar de continuidade histórica ao desenvolvemento da cultura galega, para que o franquismo non conseguise crebar o fino fío que conectaba as novas xeracións criadas na completa ignorancia da lingua e cultura do país, cos brillantes precedentes da xeración Nós e, a través dela, do Rexurdimento do século XIX. Recordo vividamente o rostro de satisfacción de Ramón Piñeiro ou Francisco Fernández del Riego cando vían aos mozos implicados en tarefas políticas ou culturais galeguistas e afirmaban: hai continuidade! Era a súa maior satisfacción.
- Estimular o estudo filolóxico do galego e a elaboración de instrumentos básicos para a súa aprendizaxe e uso culto, en particular dicionarios. Froito desta política foi a edición do *Diccionario enciclopédico gallego-castellano* de Eladio Rodríguez González (1959-1961), da *Gramática elemental del gallego común* de Ricardo Carballo Calero (1966) e do *Diccionario gallego-castelán e vocabulario castelán-galego* de X. L. Franco Grande (1968). Así mesmo, a introdución do estudo da lingua e a literatura galegas na Universidade como materia optativa para os estudantes de Filosofía e Letras (no curso 1965-1966).
- Reforzar institucionalmente a lingua e cultura galegas, revitalizando organismos moribundos (como a Real Academia Galega) e creando outros novos, como a Fundación Penzol (1963).

- Desenvolver unha política exterior para a cultura galega con tres eixos: a proxección peninsular, a conexión das comunidades galegas da emigración e do exilio coa Galicia territorial, e o estreitamento de relacións co ámbito lusófono.
- Obviamente, estas liñas de acción fóronse modulando co paso do tempo e en función das circunstancias cambiantes, ben porque se conseguían avances ou se obtiñan novos apoios, ben porque aparecían novos axentes coas súas políticas propias, máis ou menos próximas ou contrapostas ás do grupo Galaxia. Todo o anterior apoiábase basicamente no grupo galeguista nucleado ao redor de Galaxia e na axuda recibida (en termos económicos e intelectuais) do conglomerado de emigrantes conscientes e exiliados políticos, que tiña as súas bases principais en América, fundamentalmente en Buenos Aires e Montevideo, pero tamén Caracas e Nova York. Nas páxinas deste traballo, deixaremos constancia da achega persoal de Piñeiro a unha ou outra das liñas que acabamos de esbozar.

5. CANCIOEIRO DA POESÍA CÉLTIGA. CRITERIOS LINGÜÍSTICOS (1950)

Ao pouco de saír da prisión, Piñeiro comeza a retomar a súa actividade de intelectual, e faino en relación co cultivo da lingua. O fito que marca a súa entrada na vida pública galega é o premio, convocado pola editorial Bibliófilos Gallegos (recentemente creada), que gaña en 1950 pola tradución do alemán do *Cancioeiro da poesía céltiga*, unha antoloxía poética en linguas célticas antigas, realizada coa colaboración de Celestino Fernández de la Vega. O libro ábrese cunha presentación, sen dúbida obra de Piñeiro, na que este esboza algunhas das principais liñas do seu pensamento sobre o galego literario e a súa orientación futura. É un texto moi breve, pero moi celmoso. Vexamos:

Con referencia á língoa [*da tradución*] ativémonos ás seguintes consideracións:

I. O galego é unha língoa de longa vida oral que inda non acadou unha fixación literaria plena.

II. A fixación literaria da nosa língoa debe facerse gradualmente, sin forzar con violencias normativas a súa marcha natural cara á maturidade cultural.

III. Tendo en conta que os recursos espresivos do galego son, pol-o xeral, de orixe campesiña, a primeira etapa da súa conversión en língoa de cultura superior debe consistir na escolma daquela parte do seu vocabulario que, entremedias da riqueza de variantes propias das línguas de vida puramente oral, teña posibilidás dunha meirande dignidade literaria, procurando debullalo da codia do ruralismo vulgar ao que o conduciu un abandono literario de séculos.

IV. Entendemos que a nosa evolución lingüística aínda non pasou d-esta etapa de escolma a unha etapa, necesariamente posterior, de unificación. Hoxe en día non se podería trazar un lindeiro craro e seguro entre o “galego literario” e o “galego popular”, inda que estamos en camiño de acadar tal diferenciación.

V. D-acordo con estas consideracións, a nosa tradución admite unha discreta variedade de formas, evita a rixidez de normas apriorísticas e procura a máxima sinxeleza ortográfica. Deste xeito coidamos refrexar con fidelidade o estado actual da língoa galega na súa progresiva marcha cara á plena madurez cultural (Piñeiro/Fernández 1952: XV-XVI).

Debe lembrarse que nos atopamos en 1950, tras quince anos de case completo silencio literario en Galicia, só roto no exilio. Reflexións da lucidez das citadas dan testemuño da clarividencia de Piñeiro en materia lingüística, pois implican unha capacidade de observación, de reflexión e de proxección cara ao futuro que asombra. Temos a sospeita de que esas reflexións proveñen, polo menos en parte, de demoradas meditacións e conversas da cadea. De certo, moito deberon de influir as longas charlas que Piñeiro e Mitxelena mantiveron nos interminables días, semanas e meses que compartiron en diversos cárceres, tal como relata Piñeiro na cita que reproducimos antes. Por parte, Cesáreo Saco, galeguista detido, procesado e condenado (xunto ao seu irmán Camilo) con Piñeiro e Michelena, dera clases de lingua galega a corenta presos nas prisións en que convivira co noso autor, o cal puido dar lugar para as reflexións lingüísticas deste. En definitiva, o texto expresa e anuncia a posición de Piñeiro fronte á construción do galego literario, que inspirará a súa práctica na revisión dos orixinais que pasaron polas súas mans camiño da imprenta, como director literario da Editorial Galaxia (Alonso Pintos 2006: 125-140).

6. A EDITORIAL GALAXIA E A REVISTA GRIAL: CULTIVO DO ENSAIO EN GALEGO (1950-...)

Unha das características que definen durante eses anos a acción de Piñeiro, como en xeral do grupo galeguista de Galaxia, foi o traballo en equipo. Aínda que as achegas individuais non se diluíron no labor conxunto, pois cada un dos integrantes do grupo mantivo o seu propio perfil intelectual e persoal ben marcado, o groso do traballo foi concibido, organizado e levado a cabo de forma colectiva. Sen dúbida, o logro máis importante foi a fundación da editorial Galaxia (1950), o principal órgano de expresión da cultura galega durante o réxime de Franco. Aínda que Piñeiro non participou na xénese da editorial Galaxia, proxecto ideado principalmente por Xaime Isla Couto e Francisco Fernández del Riego, decontado se uniu a el, e axiña pasou a xogar un papel destacado

na súa traxectoria, desde a súa condición de director literario. Galaxia viña a ser o organismo articulador do galeguismo sobrevivente en Galicia, herdeiro do Partido Galeguista (PG), pero proxectado cara ás novas xeracións (Fernández del Riego 1996). Isto quedaba de manifesto na composición tanto do Consello de Administración como do accionariado. En canto ao primeiro, o presidente era Ramón Otero Pedrayo e o vicepresidente Manuel Gómez Román (o primeiro fora dirixente e deputado do Partido Galeguista; o segundo, o seu último secretario xeral antes da guerra), e as principais figuras do equipo directivo eran Francisco Fernández del Riego, Xaime Isla Couto e o propio Piñeiro (os tres, recoñecidos dirixentes das Mocidades Galeguistas da República). No accionariado figuraban benefactores como Fermín Penzol, Antonio Fernández, Álvaro Gil ou Valentín Paz-Andrade, todos eles antigos militantes do PG, á beira de varios centos de antigos galeguistas ou simpatizantes.

O produto máis importante da Galaxia foi *Grial*, publicación periódica que figuraba nos plans da editora desde o comezo. Dada a imposibilidade de conseguir autorización legal para a súa aparición como revista, a primeira tentativa consistiu en publicar unha colección de volumes misceláneos que aparecían con regularidade (Colección Grial, 1951-1952), pero finalmente esta publicación foi suspendida polas autoridades. De feito, só podería reaparecer de modo ininterrompido, como revista legal, desde 1963, aínda que tería carácter obrigatoriamente bilingüe, por imposición oficial, ata 1975. Piñeiro foi codirector de *Grial* ata 1988, xunto a Francisco Fernández del Riego.

De todo o conxunto de publicacións de Galaxia durante as décadas do '50 e do '60, quizais o máis característico, tanto desde o punto de vista cultural como da historia da lingua galega, é a produción ensaística, especialmente notable nos primeiros anos. Naturalmente, *Grial* (colección e a revista) constituíu un vehículo privilexiado para este xénero, pero non pode deixar de ser destacada a serie de volumes colectivos dos primeiros tempos (*7 ensaios sobre Rosalía*, 1952; *La Saudade*, 1953; *Paisaxe e Cultura*, 1955), nin tampouco as monografías ou colectáneas individuais de Francisco Fernández del Riego, Ricardo Carballo Calero, Domingo García-Sabell, Celestino Fernández de la Vega e Juan Rof Carballo, por citar algúns dos nomes máis significativos daquela xeración. A sinatura de Piñeiro aparece en tres das catro primeiras entregas da Colección Grial e os dous primeiros volumes de ensaio. En concreto, na primeira entrega da Colección Grial, titulada *Presencia de Galicia*, aparece o artigo “O significado metafísico da saudade. Notas para unha filosofía galaico-portuguesa”, que constituirá a súa primeira incursión no ensaio filosófico e un dos primeiros intentos de abordar este xénero en lingua galega. Volvería sobre o mesmo tema no volume de ensaios sobre Rosalía de Castro (1952), cun artigo sobre “A saudade en Rosalía”, e máis na colectánea *La Saudade* (1953), coa achega “Para unha filosofía da saudade”.

Ademais do seu traballo á fronte da Editorial Galaxia desde 1951 e da revista *Grial* desde 1963, e alén das súas achegas á modernización do galego mediante o cultivo dos xéneros do artigo e o ensaio publicadas nas décadas dos '50 e '60 (recollidas por el mesmo na recompilación *Olladas non futuro*, Piñeiro 1974²), nas que, como veremos máis adiante, a problemática lingüística recibe unha atención moi destacada, Piñeiro ofreceu outros importantes servizos á lingua galega naqueles durísimos anos centrais da *longa noite de pedra*. Lembremos algúns.

7. IMPORTANCIA DA TRADUCIÓN: DA ESENCIA DA VERDADE, DE HEIDEGGER (1952)

Dixemos antes que unha das áreas sensibles para o cultivo das linguas minorizadas na España de Franco foi a das traducións das linguas estranxeiras. Desta tarefa (que desde 1963 sería especialmente coidado na revista *Grial*) tamén se ocupou Piñeiro moi precocemente cando, en colaboración con Celestino Fernández de la Vega, traduciron o antecitado *Cancioeiro da poesía céltiga* co que gañaron o premio convocado por Bibliófilos Gallegos. Pero máis importante resultou ser outra empresa de tradución, a da conferencia *Da esencia da verdade*, do filósofo alemán Martin Heidegger, considerado xa entón un dos cumes da filosofía europea do século XX. Desta volta a edición do texto en galego topou coa firme oposición da censura. Houbo que esperar varios anos, ata 1956, para que se autorizase a súa publicación, e isto só despois dunha serie de acontecementos a que nos referiremos máis adiante.

Obviamente, a Piñeiro non se lle escapaba a significación sociolingüística que, nas circunstancias da época, tiña a publicación dunha tradución dun texto filosófico alemán ao galego (para máis, un texto aínda non traducido ao castelán). Así o expresaba en carta a Francisco Fernández del Riego, en data tan temperá como o 15 de febreiro de 1950:

Temos o proxecto de traducir un texto filosófico ao galego para aniquilar dunha vez a tese insidiosa de Dámaso [Alonso] e outros³, segundo a cal o galego só serve pra facer poesías ou pra lles falar aos labregos, pero é inepto pra facer ciencia ou filosofía... [Este proxecto] responde a unha imprescindible e inapreciable “política da lingua” que debemos levar a cabo con rigor (Piñeiro 2000: 36-37; véxase tamén Piñeiro 1989).

2 Sobre a súa achega persoal á modernización do galego literario, véxase Monteagudo 2003.

3 Referíase a unhas declaracións deste lingüista, recollidas pouco antes no xornal compostelán *La Noche*, en que aseguraba, referíndose ao proxecto de elaboración dun dicionario galego: “Los que formen ese Dicionario tendrán que saber que el gallego es hoy una lengua por un lado rural, y por otro, poética, y nada más; tendrán que escribir ciencia o filosofía en castellano (que lo hacen espléndidamente)” (Alonso Montero 2003: 71).

Esta significación tampouco se lle escapou ás autoridades franquistas, de maneira que a autorización oficial para a publicación da versión galega de conferencia de Heidegger foi denegada. Non só iso. As primicias da reanimación do cultivo do galego provocaron a carraxe dos cérberos do réxime. En 1951, Juan Aparicio, veterano falanxista que dirixía o diario *Pueblo* de Madrid (portavoz do Movimiento Nacional), publica unha furiosa alegación en forma de carta aberta ao seu vello camarada Raimundo Fernández Cuesta, entón ministro de Xustiza, unha requisitoria que constitúe unha invitación aberta a tomar medidas contra os galeguistas e outros “separatistas”:

En Galicia, algún pedantón traduce la filosofía alemana con ritmo de gaita... El escritor que escribe en la colección Grial de la Editorial Galaxia de Vigo [...] porque el castellano le parece tosco, infiel e inexpressivo, es un escritor que tiene faltas de ortografía en su pluma y en su alma, avergonzándose de que se le vean tales vergüenzas al desnudo. Querido y respetado Raimundo, habría que someterles a una cura psicoanalista o traerles a Madrid por las buenas o por las malas, para que tonifiquen su sistema moral y su sistema nervioso... (*apud* Alonso Montero 2003: 151).

Aos poucos días da publicación deste libelo, o autor foi nomeado Director Xeral de Prensa, e, unha vez instalado no cargo, faltoulle tempo para suspender a Colección Grial. Galaxia sufría así a amputación dun dos seus órganos máis importantes, un instrumento considerado vital para a recuperación do discurso cultural galeguista e en galego, no medio do ermo baldío do franquismo.

8. A BATALLA DE MONTEVIDEO: DENUNCIA DE FRANCO ANTE A UNESCO (1954)

A ocasión para a protesta contra a política represiva do réxime chegou en 1954, con motivo da VIII Asemblea Xeral da UNESCO, un organismo en que o réxime de Franco, moi necesitado de recoñecemento internacional, acababa de conseguir o seu ingreso (xaneiro de 1953). Esa Asemblea Xeral, a primeira en que participaba unha delegación española, celebrouse en Montevideo, e aí viron Piñeiro e o grupo Galaxia a oportunidade de denunciar os agravios sufridos polo idioma galego na España de Franco, denuncia que contou coa activa complicidade do exilio antifranquista e da colonia galega no Prata. Piñeiro redactou un manifesto titulado *Denuncia diante a UNESCO da persecución do idioma galego polo Estado Español*, que foi editado en folleto coa tradución do texto ao francés e inglés e repartido entre os delegados asistentes á devandita asemblea (Piñeiro 1954).

Neste manifesto, coidadosamente cinguido, polas esixencias da ocasión, aos aspectos culturais da represión franquista, denúnciase o control abafante do réxime sobre a vida cultural, a natureza totalitaria da censura e o arbitrario carácter governativo (*de facto*) e non xurídico (*de iure*) das agresións que padecían as culturas da periferia, deténdose a sinalar casos concretos e aspectos específicos:

- 1) A prohibición de publicar revistas e xornais culturais ou informativos nos idiomas catalán, galego e vasco, e as restricións para a publicación de artigos ou noticias nestas linguas nos medios de comunicación.
- 2) A prohibición de utilizar o galego en conferencias e eventos culturais. Menciónase o incidente dos discurso de Ramón Otero Pedrayo e Manuel Gómez Román con ocasión do acto de ingreso na Academia Galega do segundo.
- 3) A prohibición de publicar traducións das linguas modernas ao catalán, eúscaro e galego. Entre outros, pónense como exemplos o secuestro da tirada completa dunha antoloxía da poesía alemá contemporánea publicada en galego en Pontevedra baixo o título de *Musa alemá* (1951) e a denegación de autorización para a edición da conferencia de Heidegger traducida ao galego.
- 4) A exclusión do galego no ensino e nas igrexas, e a prohibición de falalo nos Seminarios.
- 5) A inexistencia de estudos de lingua e literatura galega nos centros educativos de Galicia, nomeadamente a Universidade.
- 6) A clausura e incautación do Seminario de Estudos Galegos e a exclusión do galego nas publicacións do organismo que por decisión oficial o suplantara, o Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento (creado en 1943).

Como consideración final, sinalábase:

Todo pobo ten o indeclinable dereito colectivo a usar o seu propio idioma como ferramenta de cultura. Fronte a isto, nós denunciámos con feitos concretos e indesmentibles que a lingua galega xamais sufriu, durante oito séculos da súa existencia literaria, o grao de abouramento que actualmente padece. Isto sucede cando no mundo existe e funciona a UNESCO. Mais nós non queremos que suceda sen que o coñeza a UNESCO. Confiamos en que refugará a complicidade moral do silencio diante de feitos que tan brutalmente contrarían os seus propios fins e ideais (*apud* Alonso Montero 2003).

En consecuencia, solicitábase aos delegados dos diferentes países representados na Asemblea que fixesen patente a súa repulsa fronte “os métodos brutais que

o Estado español vén aplicando ás linguas galega, o catalá e vasca”, engadindo que “aos representantes do Estado Español ante a UNESCO debe informárselles claramente de que o respecto e o amor polo patrimonio cultural da humanidade é a lei nuclear da UNESCO e de que esta lei é incompatible con calquera actividade anticultural”. Rubricaban o escrito os Centros Coruñés, Ourenán, Pontevedrés, de Betanzos, de Corcubión e a Irmandade Galega de Buenos Aires, que representaban un sector moi significativo da comunidade galega nesta capital.

Os xefes da delegación española na Asemblea, Joaquín Ruiz Jiménez, Ministro de Educación, e Manuel Fraga Iribarne, secretario da delegación, acusaron o golpe. Probablemente forzado pola denuncia, ao seu regreso a España este último moveu xestións que, entre outras cousas, permitiron a reapertura dunha cadeira de Lingua e Literatura Galega que viñera languidecendo na Universidade de Madrid (e que demostrou ser totalmente inoperante) e desbloquearon a autorización tanto para publicar a tradución de Heidegger ao galego, que veu a lume en 1956, como para a edición das *Obras Completas* de Manuel Curros Enríquez (1851-1908), que tamén estivera retida pola censura.

9. ESTUDO, ENSINO E CODIFICACIÓN DA LINGUA: DO PADROADO DA LINGUA GALEGA (1956) ÁS NORMAS DA ACADEMIA GALEGA (1970/71-1982)

A preocupación de Piñeiro polo cultivo e estudo da lingua plasmouse nun visionario programa de actuación que expón no informe que redactou para o Primeiro Congreso da Emigración Galega celebrado en Buenos Aires, no que se desenvolven algunhas das liñas estratéxicas que sinalamos atrás (Piñeiro 1956). Neste informe preséntase unha proposta que ten como eixo central a creación dun Padroado da Lingua Galega, unha institución que recadaría apoios económicos na emigración para impulsar unha serie de proxectos de traballo relacionados coa lingua galega. Nel sinálase a prioridade da edición dun dicionario, a necesidade de proceder á recolleita sistemática de materiais dialectais e a conveniencia de emprender un programa de edición de textos antigos para o acopio do vocabulario medieval. É un proxecto filolóxico moi elaborado que, de maneira menos organizada e con moitos menos recursos, dada a absoluta carencia de apoios institucionais, comezou a poñerse en marcha nos anos ‘60, aínda que o seu desenvolvemento completaría desde instancias universitarias máis tarde, a partir dos primeiros anos ‘70, coa creación do Instituto da Lingua Galega, como decontado veremos. De feito, non foi posible crear o Padroado proposto por Piñeiro, pero o grupo Galaxia impulsa a creación da Fundación e Biblioteca Penzol en Vigo (1963), dotada dun importante fondo hemerográfico-bibliográfico e un nutrido arquivo especializados en temas galegos, que funcionou como centro de estudos e documentación. Así, as liñas de traballo esbozadas no proxecto de

1956 tentáronse desenvolver a través da editorial Galaxia e a Fundación Penzol, contando con fondos da emigración galega, colectividades que Piñeiro consideraba de vital importancia, vincular cos proxectos culturais da Galicia sometida á bota do franquismo (Monteagudo 2010).

Esta proposta está por detrás da edición do *Diccionario enciclopédico gallego-castellano* de Eladio Rodríguez González, que veu a lume en tres volumes en 1958-1961, enriquecido de apéndices compilados por un amplo grupo de colaboradores (Cesáreo Saco, Uxío Novoneyra, Xosé L. Franco Grande, Ramón Lorenzo, Ánxel Fole) e engadidos ao volume terceiro. Este traballo constitúe a achega individual máis importante na historia da lexicografía galega ata os nosos días. No seu momento foi toda unha conquista cultural imprimir unha obra de tal magnitude, só posible mercé ao traballo voluntario dun grupo de mozos universitarios dirixidos por Piñeiro (como Xosé L. Méndez Ferrín e Bernardino Graña), e á contribución financeira da emigración galega en Venezuela (en concreto, da Irmandade Galega de Caracas), grazas ás xestións do galeguista exiliado Silvio Santiago.

Por outra banda, Piñeiro estableceu unha rede de contactos cos especialistas en Filoloxía galego-portuguesa, tanto de ámbito lusófono (como o portugués Manuel Rodrigues Lapa ou o brasileiro Celso Ferreira da Cunha), canto de ámbito internacional, como os italianos Giuseppe Tavani e Luciana Stegagno Picchio, ou o alemán Joseph Piel. Lapa, que foi clave para a articulación desta rede, ofreceu a Galaxia a edición da súa obra máis importante, *Cantigas d'escarnho e maldizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses* (1ª ed. 1965, 2ª ed. 1970). Por outra banda, Galaxia editou os manuais *Historia da literatura galega contemporánea* (1ª ed. 1963, 2ª ed. 1975) e *Gramática elemental del gallego común* (1ª ed. 1966, 2ª 1968, 3ª 1970) —obras de Ricardo Carballo Calero—, ademais de dous dicionarios: o xa citado *Enciclopédico* e o máis manexable *Galego-castelán*, de Franco Grande, que resultou un gran éxito editorial (1ª ed. 1968, 2ª ed. 1972, 3ª ed 1975). Estas obras foron instrumento básico para os estudantes que comezaron a cursar lingua e literatura galegas na Universidade e en cursos voluntarios organizados polas asociacións culturais. Aínda o eran a principios da década dos '80, cando quen escribe estas liñas finalizaba a súa carreira universitaria como alumno de don Ricardo Carballo Calero. Así, a editorial Galaxia con Piñeiro como director literario e Del Riego á fronte da produción editorial, achegou elementos moi valiosos no proceso de institucionalización da Filoloxía galega que deu os seus primeiros pasos na década dos sesenta.

Acabamos de mencionar o estudo da lingua e a literatura galegas. É que, no entanto, entra en escena unha institución ata este momento practicamente ausente: a Universidade de Santiago de Compostela, a única en Galicia ata 1990. En 1963 establécese no seo da súa Facultade de Filosofía e Letras a Sección de Filoloxía Románica, o que supón a oferta dunha titulación especializada en

estudos filolóxicos, unha novidade sen precedentes en Galicia (Villanueva 2010: 87-91). A creación da devandita Sección propicia o estudo de materias optativas de Lingua e literatura galegas en cuarto e quinto de licenciatura, que comezan a ofrecerse no curso 1965-1966, o que posteriormente desembocará no establecemento dunha cátedra de Filoloxía galega (1972) e, unha vez creada a Facultade de Filoloxía (1975), da Subsección de Filoloxías galega e portuguesa, como unha especialidade dentro da Sección de Filoloxía hispánica (1976). Descoñecemos o papel de Galaxia, e concretamente, de Ramón Piñeiro, na iniciativa de introducir a Filoloxía galega na Universidade, pero si temos noticia do seu estreito seguimento de todo o proceso (Piñeiro 1962b). Singularmente delicadas foron as discretas pero intensas xestións que Piñeiro realizou para que encargase o seu ensino ao “filólogo” do grupo, Ricardo Carballo Calero, un vello estudoso galeguista que penara varios anos en prisión despois da guerra, e non ao outro aspirante ao posto, Xosé F. Filgueira Valverde, outro veterano erudito galeguista que, a diferenza do grupo Galaxia e o propio Carballo, era afecto ao réxime franquista.

Aínda que todos estes asuntos están pendentes dun estudo en profundidade, a consulta das correspondencias cruzadas entre Ramón Piñeiro, Ricardo Carballo e Francisco Fernández del Riego (Piñeiro 2000 e 2004, Carballo 2006) ofrecen un testemuño elocuente do papel inspirador do primeiro na posta en marcha e na elaboración da historia da literatura e a gramática e do apoio que recibiu o autor destes manuais por parte de todo o grupo Galaxia⁴. Como a seguir veremos, a colaboración de Piñeiro e Carballo foi fundamental para a redacción das normas ortográficas e morfolóxicas do galego aprobadas pola Academia en 1970-1971. Posteriormente, a partir de 1976 aproximadamente, Carballo emprendería a súa viraxe cara ao reintegracionismo, ata converterse na década dos ‘80, cada vez máis enfrontado á Academia e ao grupo Galaxia, no seu principal referente intelectual e simbólico, papel que conservou despois do seu falecemento (1990), ata a actualidade.

Dixemos antes que Piñeiro tivo un papel relevante na codificación normativa do galego. Deteñámonos brevemente neste importante aspecto. Chamamos previamente a atención sobre a nota sobre os criterios lingüísticos que se inclúe ao comezo da tradución do *Cancioeiro da poesía céltiga*. De feito, Piñeiro e o seu compañeiro na dirección de Galaxia, Del Riego, viñan aplicando eses criterios, flexibles á vez que basicamente atinados, na revisión dos orixinais en galego que publicaba Galaxia. Apuntaba agudamente Xosé Luís Méndez Ferrín en 1968:

4 Véxase Piñeiro 2000: 110-111 (carta de 1956) e Piñeiro 2004: 66 (carta de 1963). Canto á *Gramática*, véxanse cartas de Ricardo Carballo Calero a Fernández del Riego de 1963 e de 1965 (Carballo 2006: 379 e 395), e carta de Ramón Piñeiro a Carballo Calero de 1965 (Piñeiro 2004: 90). Véxase tamén a información que ofrece Villanueva (2010: 90-91), a partir da correspondencia de Ramón Piñeiro con Ramón Lorenzo (Lorenzo 1991).

A Editorial Galaxia fixo máis, a partir de 1950, pola unificación ortográfica do galego que a Academia en toda a súa adormecida e inútil historia. Sen preguntarlle a ninguén unificou a ortografía cuns criterios máis ou menos discutibles, pero sensatos. O resultado é este: que eu agora estou a escribir coa ortografía de Galaxia; este libro, que non edita Galaxia, vai ver a luz coa ortografía de Galaxia (1968: 17).

Formalmente, a cuestión da norma lingüística comeza a sentirse como problemática ao comezo dos anos '60, no que poderíamos denominar o primeiro debate normativo na Real Academia Galega (RAG). Por esas datas, un grupo de académicos propón que esta elabore unhas normas ortográficas, xa que, a medida que se incrementaba o cultivo de galego escrito, botábanse cada vez máis en falta. Curiosamente Piñeiro, que neste momento non era académico numerario, móstrase en desacordo con esta proposta, ata o punto de que consegue frear a tentativa. Na correspondencia que mantivo, entre outros, co presidente da RAG, opina que non procedía facer as regras de ortografía galega nin publicar unha gramática académica porque entendía que o momento era prematuro, pois a Academia distaba de estar en condicións de realizar un traballo ben fundamentado, solvente e duradeiro. Por unha banda, faltaba un coñecemento suficiente tanto do galego falado nos seus distintos dialectos, como do literario e do histórico; e, por outra banda, Galicia carecía de filólogos coa experteza imprescindible para afrontar este proxecto debidamente (véxase Piñeiro 1962a, Freixeiro Mato 1994, Villanueva 2010: 93-95, 103-105 e Álvarez 2011). Ademais, o nivel de cultivo do galego entón non facía imprescindible dotalo dunha norma ortográfica: dado que era soamente unha lingua popular e literaria, excluída da vida oficial, do ensino e dos medios de comunicación (que son os ámbitos típicos da lingua estándar), aínda non lle era imprescindible contar cunha normativa ortográfica e morfolóxica completa e sistemática.

Con todo, a finais da década dos sesenta, Piñeiro cambia de opinión e convértese nun dos principais impulsores das primeiras normas académicas, inicialmente só ortográficas (1970) e logo ortográficas e morfolóxicas (1971), as primeiras que dita a Academia Galega seis décadas e media despois da súa fundación. Esta actuación sería continuada posteriormente coa súa participación na elaboración das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* aprobadas pola RAG en 1982, coa autonomía xa en vigor, e que inmediatamente se converteron en oficiais. En canto ás normas de 1970-1971, coidamos que as dúas razóns fundamentais que impulsaron a súa aprobación foron o inicio do ensino da lingua galega na Universidade (curso 1965-1966) e a aprobación da Lei Xeral de Educación de 1970 polas Cortes franquistas, tendo ademais en conta que, coa publicación durante a década dos '60 dos materiais a que acabamos de facer referencia (en

particular, a *Gramática* de Carballo Calero), probablemente se considerou que o coñecemento do idioma e a reflexión sobre a norma se atopaban nun estadio suficientemente maduro como para poder elaborar un código ortográfico e morfolóxico básico, con carácter provisional (Alonso Pintos 2006: 148-160 e Álvarez 2011).

No tocante á aprobación da Lei Xeral de Educación de 1970 polas Cortes franquistas, hai que lembrar que nesa Lei, en parte por iniciativa de Antonio Rosón e do antes mencionado Xosé F. Filgueira Valverde (ambos os dous procuradores en Cortes, segundo a terminoloxía da época), recoñécese por primeira vez a posibilidade de aprendizaxe optativo nos niveis básicos da lingua galega, igual que as demais “linguas vernáculos”, como son denominadas na Lei (Piñeiro 1970a, Villanueva 2010: 66). É unha previsión moi tímida, moi cautelosa, optativa, con carácter experimental, fóra do horario escolar; pero, de feito, os galeguistas considerárona unha conquista importante, porque por primeira vez se abría unha físgoa de recoñecemento no aparello lexislativo do réxime (Piñeiro 1970a, 1971, 1972a). Nese momento, as persoas que como Piñeiro pensaban que ía ser posible aprender o galego nas escolas, decátanse de que haberá que elaborar manuais para a aprendizaxe do galego, dicionarios escolares, recursos pedagóxicos. Estaba a abrirse así un camiño para o que era imprescindible contar cunhas regras ortográficas e morfolóxicas básicas. Na medida en que o galego aspiraba a converterse nunha lingua que había que ensinar e aprender formalmente, era necesario que se fixase unha forma culta, polo menos nos aspectos máis elementais.

Por outra banda, como consecuencia do desenvolvemento dos estudos sobre o idioma realizados no Departamento de Filoloxía románica da Universidade, a comezos dos ‘70 vaise consolidando un grupo de lingüistas que crean o Instituto da Lingua Galega (ILG) (1971), centro universitario de investigación que en pouco tempo se converterá nun referente fundamental para a lingüística galega (Fernández Rei 1991 e Villanueva 2010: 98-100). Nos seus primeiros tempos o ILG colabora activamente na creación de materiais para a aprendizaxe da lingua (*Galego 1, 2, 3, Diccionario infantil ilustrado*) e na organización de cursos para a formación de mestres, e tamén xogará un papel fundamental na normativización. Así, pola súa iniciativa elabóranse as *Bases prá unificación das normas lingüísticas do galego*, de 1977. Desde o comezo, a creación do Instituto da Lingua Galega foi acollida con entusiasmo por parte de Piñeiro e do grupo Galaxia, pero non exento dunha certa ambivalencia por canto podía desafiar a autoridade normativa da Academia (véxanse as cartas de Piñeiro a Basilio Losada dos anos 1970-71: Piñeiro 2006 e Fernández Rei 2008).

En todo caso, estes foron os principais argumentos que o decidiron a impulsar a codificación do galego: o desenvolvemento funcional do idioma esixíao, e os

progresos da lingüística galega permitíano. Os mesmos que, con máis razón aínda nos anos '80, converten a Piñeiro en protagonista do proceso de elaboración das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* que a Academia aproba e a Xunta de Galicia oficializa en 1982. Nese momento xa está vixente o Estatuto de Autonomía que consagra o recoñecemento oficial do galego, o que implica, entre outras cousas, a xeneralización da súa aprendizaxe no sistema educativo etc. Piñeiro decátase de que nestas condicións non contar cunhas normas ortográficas e cunha forma máis ou menos fixa de galego escrito sería absolutamente contraproducente. Así, cando chegou o momento de afrontar o desafío da oficialización da lingua, o ILG e a RAG puxéronse de acordo e colaboraron na elaboración das devanditas *Normas* do 1982, ás que o primeiro achegou o saber experto dos seus lingüistas e a segunda a súa autoridade carismática, ademais do criterio idiomático certo de Ramón Piñeiro.

10. LINGUA E SOCIEDADE: DO INGRESO NA RAG (1967) Á “CARTA A RODRIGUES LAPA” (1973)

Na década dos '50, Piñeiro adiantara algunha reflexión noutro plano que a el lle preocupaba moito, que no fondo constitúe o eixo central da súa reflexión lingüística, que é a relación entre a lingua e a identidade colectiva. Ao principio, neste asunto segue bastante ao pé da letra as grandes liñas de pensamento do nacionalismo de anteguerra, como se pon de manifesto no artigo “A lingua, sangue do espírito” (cuxo título, significativamente, procede de Unamuno), no que ofrece unha visión moi esencialista da relación entre a lingua e a identidade galega en termos de “alma colectiva do pobo” (Piñeiro 1952). O seu pensamento sociolingüístico aparece moito máis elaborado nos anos '60, como se pon de manifesto no discurso de ingreso na Academia, *A linguaxe e as linguas* (Piñeiro 1967). Este texto, xunto co ensaio que publica en forma de carta a Manuel Rodrigues Lapa (Piñeiro 1973), do que nos ocuparemos a seguir, probablemente constitúen as achegas máis importante do autor á reflexión sobre a problemática lingüística de Galicia. Son as dúas, pero especialmente a primeira, auténticas aproximacións pioneiras á sociolingüística galega (unha disciplina que comezaría a consolidarse bastantes anos máis tarde), visto que abordan por primeira vez en Galicia os problemas sociais do idioma cun enfoque minimamente rigoroso (Santamarina 1991, 1998 e Monteagudo 2007). Así, neste escrito manéxanse por primeira vez con certa precisión en Galicia e en galego (aínda que é certo que baixo un prisma máis antropolóxico que sociolóxico), algunhas nocións que viñan aboando no aire e que posteriormente resultan centrais en Sociolingüística, como prestixio ou prexuízo. Chama a atención a utilización que fai Piñeiro destes termos, se temos en conta que naqueles mesmos anos, concretamente ao redor de 1965, está a

nacer, fundamentalmente nas universidades norteamericanas, a Sociolingüística como disciplina académica.

Ao tentar analizar as raíces sociais da marxinación da lingua galega, Piñeiro manexa unha argumentación que vira ao redor da noción de *prexuízo*. O autor refírese a tres tipos de prexuízos que, na súa opinión, impiden o desenvolvemento do galego e lexitiman o seu status subalterno: ideolóxicos, sociolóxicos e idiomáticos. Na análise do prexuízo ideolóxico desenvolve unha liña de reflexión moi suxestiva, cun fundamento basicamente filosófico. Piñeiro critica a valoración das linguas en termos utilitarios, como puros instrumentos de comunicación, e rexeita a noción de que a lei do progreso, que supostamente rexe a historia da humanidade, deba rexer tamén a evolución das linguas, de forma que todos acabemos falando unha única lingua, universal para o conxunto do xénero humano. Desde esta perspectiva “progresista”, predominante na cultura contemporánea, a multiplicidade de linguas veu sendo contemplada como un obstáculo para o progreso da humanidade. Piñeiro denuncia que a civilización occidental está fundada na razón instrumental, pero esta infravalora a complexidade do ser humano e levada ao extremo conduce ao seu empobrecemento. Hai dimensións da vida humana que non poden ser capturadas por nin reducidas á simple razón instrumental, e que en realidade son as que máis contribúen a dar sentido á existencia humana: valores espirituais, non materiais nin utilitarios.

Neste sentido, o discurso de Piñeiro inscríbese nunha liña de pensamento que, en canto ás linguas, afunde as súas raíces no romanticismo alemán e, en canto á crítica do racionalismo ilustrado, se inscribe na liña da crítica da civilización contemporánea que vai de Heidegger á Escola de Frankfurt. Herder reivindicara a importancia capital da función expresiva da linguaxe, á vez que sinalaba que esta é precisamente a que vincula as linguas coas identidades (persoal, grupal, colectiva), mentres que Von Humboldt, ao presentar a linguaxe como órgano do pensamento, puxera de manifesto as limitacións da concepción puramente instrumentalista deste. Estes dous pensadores (entre outros) foron inspiradores dunha corrente de pensamento lingüístico igualitario e pluralista, alternativa á dominante na cultura occidental contemporánea, xerárquica e uniformista. En canto á unidade entendida en sentido uniformizador, aquela corrente de pensamento contesta a concepción do universal como unha esencia abstracta oposta aos casos particulares, proponendo en cambio buscalo na concreta totalidade dos casos particulares, considerados na súa multiplicidade individual e na súa respectiva continxencia histórica (na liña dun Ernst Cassirer):

Os distintos pobos, as distintas culturas e as distintas linguas son as realidades concretas que corresponden á unidade ideal que nós chamamos Humanidade. A Humanidade realízase a través dos pobos, a través das culturas, a través das

linguas. Ou sexa, a través da pluralidade. Reparemos ben niso: a través da pluralidade, da diversidade e do cambio continuo. Porque é así como a vida leva a cabo a súa constante e grandiosa actividade creadora. Válese da pluralidade e da diversidade porque é a única maneira de lle dar “forma” á riqueza intrínseca do seu pulo creador (Piñeiro 1967).

Piñeiro sostén que para o progreso das ciencias, as técnicas e o comercio efectivamente fai falta unha lingua instrumental (que mesmo pode ser unha lingua artificial), pero a linguaxe natural humana posúe dimensións moito máis ricas e complexas ca a puramente comunicativa, instrumental.

Con todo, o máis suxestivo do texto de Piñeiro atópase na disección do prexuízo sociolóxico, que desenvolve maxistralmente. Segundo o autor, este prexuízo é causado polo emprego do idioma como elemento de distinción por parte das clases privilexiadas e como ferramenta de discriminación contra as clases inferiores. De aí derivaríase o prestixio sociolóxico do castelán e o correlativo desprestixio do galego. O devandito fenómeno tivera dúas consecuencias fatídicas para a sociedade galega: por unha banda, o complexo colectivo de inferioridade, que minaba a autoconfianza do pobo, e por outra banda, a escisión disgregadora entre as elites dirixentes castelanizadas, radicalmente alienadas (el fala de “fuxida cara ao alleo” e de “autodesfiguración mimética”), e o pobo común, condenado á aceptación resignada da súa inferioridade. Como consecuencia desa escisión, sinala outro defecto que dana a psicoloxía colectiva dos galegos: o servilismo, coadjuvante da dependencia e do atraso do país, pois convida as xentes á pasividade e incapacita o pobo para a acción colectiva. Esta última idea desenvolveríase con máis precisión, aínda que nunha lectura positiva, nun artigo posterior, titulado “O menosprezo social dá lingua” (1972). Aí, despois de sinalar o positivo cambio de actitude con respecto ao idioma que comeza a percibir na mocidade urbana, Piñeiro subliña:

E coa apertura á lingua, ou coa súa aceptación plena, xurde neles [os mozos urbanos] unha nova óptica da realidade galega e, a partir dela, unha nova sensibilidade máis solidaria. [...] O vello panorama dunha Galicia fendida entre unha minoría alienada e despreciadora e unha maioría sumisa a ese desprecio, vai dando paso a unha Galicia nova [...].

Este camiño da solidariedade, da conciencia común, cuia expresión é a lingua, é o único que pode mobilizar intrínsecamente as enerxías creadoras de Galicia como pobo. [...] *A lingua é a bandeira da nosa solidariedade moral, e a solidariedade é a base imprescindible do noso progreso, do noso desenrolo, do noso desenvolvemento material e espiritoal* (Piñeiro 1972b: 259-260; énfase nosa).

Velaí expresada, coas palabras xustas, a transcendencia e o sentido histórico da reivindicación do idioma galego.

Finalmente, no seu discurso Piñeiro tamén desenvolve a crítica ao que denomina prexuízo lingüístico, segundo o cal o galego non é considerado como unha lingua de verdade, senón como un dialecto ou amálgama de dialectos, pois carece de unidade, non ten ortografía etc. El argumenta que o galego é unha lingua dotada dunha gran unidade interna, compatible cunha variación dialectal propia de todas as linguas vivas faladas, e que o feito de que careza de ortografía fixa (estamos aínda no ano 1967) e dunha modalidade culta e escrita consolidada non é especialmente preocupante, pois ao final unha e outra son produtos convencionais que se poden obter mediante un acordo fácil de alcanzar. Na miña opinión, ao mostrarse convencido de que a ortografía é puramente convencional, e por tanto que se nos poñemos todos de acordo creamos unha e así resolvemos este problema, Piñeiro pecaba dun exceso de optimismo. A historia posterior demostrou que o asunto é bastante máis complicado que isto. A ortografía non é só unha convención, senón tamén unha tradición, e é a expresión de procesos sociais e culturais altamente complexos.

Outros aspectos relevantes do ideario lingüístico de Piñeiro expresados neste discurso serán retomados máis adiante, pois aparecen desenvolvidos en escritos posteriores. Referímonos en concreto á cuestión do optimismo cara ao futuro e outras que, como veremos, se vencellan con esta.

11. LINGÜICIDADE DO GALEGO E RELACIÓN CO PORTUGUÉS: POLÉMICA LAPA-PIÑEIRO

Quizais o texto máis importante do noso autor sobre a lingua ao longo dos anos '70, e tamén o máis expresivo da situación en que se atopa o galego neste período, sexa a “Carta a don Manuel Rodrigues Lapa”, peza fundamental dunha sonada polémica lingüística que se prolonga deica hoxe (Piñeiro 1973). Vexamos os antecedentes. Como dixemos, unha das liñas estratéxicas de Galaxia consistía en estreitar as relacións coa cultura luso-brasileira, e de forma especial cos círculos liberais e democráticos portugueses, do que o citado Rodrigues Lapa era destacado representante. El era o mellor interlocutor que tiñan os galeguistas en Portugal: por exemplo, a el encargáranlle, nun xesto ategado de simbolismo, a conferencia inaugural da Biblioteca Penzol en Vigo (1963); pola súa banda, el encargara á editorial Galaxia, nun aceno aínda máis significativo, a edición da súa obra máis importante, as *Cantigas d'escarnho e maldizer dos cancioneiros galego-portugueses* (1965), un dos maiores monumentos da filoloxía galego-portuguesa do século XX (sobre esta relación véxase Monteagudo 2010). Así, cando comeza a publicarse en Lisboa unha nova etapa da revista *Colóquio / Letras*, editada pola

Fundación Calouste Gulbenkian, ofréceselles aos galeguistas a oportunidade de manter unha pequena sección para dar noticia das novidades sobre lingua e cultura galegas, sección para a que Ramón Piñeiro envía unha serie de colaboracións (Piñeiro 1971, 1972a; a colaboración comezara ao final da etapa anterior: Piñeiro 1970a).

Precisamente, o que acendeu a faísca da polémica con Lapa foron estas colaboracións de Piñeiro, pois nelas o noso autor refírese á situación social do idioma e aos seus avances, con novidades tales como Lei Xeral de Educación (xa sinalado), os debates que estaban comezando a verificarse na Igrexa sobre o uso do galego na liturxia a raíz do Concilio Vaticano II e a notable efervescencia cultural que viña experimentando o galego da man das asociacións culturais que estaban a nacer en moitas vilas e cidades (véxase sobre isto Alonso Pintos 2002: 67-99 e Villanueva 2010: 106-121). As expectativas que abren estes acontecementos alimentan o optimismo histórico de Piñeiro sobre o futuro do galego (máis adiante referirémonos a isto), e anímanos a anunciar o inicio dun proceso de recuperación da lingua. Lapa, quizais porque considera que Piñeiro é excesivamente optimista ou talvez porque no fondo coida que, se era certo que o galego estaba a rexurdir, entón aquel era o momento para expoñer abertamente a súa opinión, publica na mesma revista un artigo, “A recuperação literaria do galego” (Lapa 1972), no que lle emenda a plana ao noso autor. En esencia, a súa posición é: se o galego quere restablecerse como lingua de cultura, o que ten que facer é adoptar o portugués literario como a súa modalidade culta. Segundo a súa argumentación, o galego non ten futuro como idioma autónomo, pois en realidade non é máis que un conxunto de falas rurais deturpadas, carentes dunha auténtica tradición literaria (e, por tanto, dunha lingua literaria ben fundada e consistente), e que por tanto non poden tomarse como base sólida para construír un idioma culto moderno. A verdadeira tradición literaria e a auténtica lingua de cultura moderna que corresponde a aqueles dialectos rústicos é a tradición literaria e o rexistro culto do portugués. En definitiva, a primeira formulación cabal do que despois sería coñecido como “reintegracionismo”.

Lapa solicita por carta a Piñeiro que o seu artigo sexa reproducido en *Grial* para que poida ser lido en Galicia, ao que este accede (Piñeiro 2013), para acto seguido publicar a súa réplica, “Carta a Don Manuel Rodrigues Lapa” (Piñeiro 1973). Na miña opinión, este traballo é, xunto co discurso de ingreso na Academia, o escrito máis importante do noso autor de tema lingüístico. Non tanto ou non só porque nel fixa a postura galeguista perante Lapa, que é de desacordo frontal, senón porque manifesta unha diverxencia de fondo co que poderíamos chamar bases intelectuais en que se inspira o reintegracionismo, unha diverxencia alicerzada fundamentalmente en argumentos de tipo sociolingüístico. Segundo Piñeiro, a postura do filólogo lusitano está asentada nun prexuízo fundamental:

efectivamente, o galego era naquel momento un idioma fundamentalmente rústico, pero como el mesmo argumentara no seu discurso de ingreso na Academia, érao por causa de circunstancias históricas, non por que a rusticidade lle fose intrínseca, de feito non existía ningunha razón esencial que obrigase ao galego a ser rústico e que lle impedise deixar de selo. Piñeiro dálle unha rotunda lección de sociolingüística a Lapa: todas as linguas escritas e cultas, antes de chegaren a tales, foron dialectos falados e campesiños. Por tanto, calquera idioma campesiño coma o galego pode converterse, dadas as oportunas condicións socioculturais, nunha lingua de cultura.

Esta é unha das liñas de argumentación básicas en que se estea Piñeiro. Por outra banda, o noso intelectual pon en cuestión outra noción en que se apoia Lapa, que é a dunha lingua portuguesa única. Segundo aquel replica, a realidade é outra: en orixe, houbo unha lingua común, que é o galego-portugués medieval, pero hoxe esa lingua se ramificou en tres idiomas distintos: o brasileiro, o portugués e o galego. Finalmente, Piñeiro non só reafirma a viabilidade de construír unha lingua culta a partir do galego falado e da súa tradición literaria moderna, senón que tamén argumenta que realmente o único que tería sentido histórico para o pobo galego sería elaborar o seu idioma propio como lingua autónoma, e, pola contra, sería un contrasentido que se limitase a adoptar o portugués como lingua de cultura. Lembra así o autor que o proceso de recuperación da lingua só cobra o seu verdadeiro significado se se vincula á construción da identidade nacional do país e á articulación dunha comunidade política e cultural galega autogobernada. Dito isto, Piñeiro non só non renega, senón que vindica a importancia de estreitar os lazos de irmandade coa cultura luso-brasileira e a conveniencia de aproveitar todos os recursos que o portugués pode ofrecer para a modernización e culturización do galego. Unhas crenzas que non se enunciaban retoricamente, senón que viñan avaladas por feitos, pois Piñeiro e a xeración Galaxia demostraran de forma tanxible os enormes esforzos que levaban feito a prol do estreitamento estratéxico dos lazos culturais e idiomáticos de Galicia con Portugal e Brasil.

12. O IDIOMA, DA HISTORIA CARA AO FUTURO: O OPTIMISMO DE PIÑEIRO

Antes afirmamos que a “Carta a Don Manuel Rodrigues Lapa” é un dos ensaios máis interesantes de Piñeiro entre os de temática lingüística, non tanto porque o autor teña máis ou menos razón no que defende (o cal evidentemente é discutible), senón polo tipo de argumentación co que sostén os seus puntos de vista e pola súa significación no contexto histórico en que aparece. Efectivamente, contemplados con perspectiva histórica, os primeiros anos da década dos ‘70, en particular o bienio 1972-73, sinalan un tempo no que se verifica unha gran

mutación na conciencia lingüística do país. É así que en 1973 aparece o *Informe dramático* de Xesús Alonso Montero, que expón branco sobre negro a cuestión do futuro do galego, ao advertir sobre a aceleración e o decisivo salto cualitativo que se estaba producindo no proceso de substitución lingüística, como consecuencia das dinámicas políticas, sociais e culturais que estaba a experimentar a sociedade galega. A advertencia que contén esta obra podería parafrasearse deste xeito: “Ata agora, adoitaba darse por feito que o galego ía vivir sempre, porque era a lingua dos campesiños, e supúñase que estes ían estar aí, e falando galego, polos séculos dos séculos. Pois ben, esta é unha conxectura infundada. Primeiro porque os campesiños poden cambiar de lingua como calquera outro grupo social, e segundo porque poden desaparecer como clase social, e de feito están a desaparecer da man dos cambios que trae a modernización do país”. A *conxectura de eternidade* da lingua aparecía, pois, cuestionada por vez primeira e dun xeito contundente.

Ao alertar sobre a aceleración do proceso de substitución lingüística, que anunciaba unha decadencia inminente e irreversible do galego, Xesús Alonso Montero non era estritamente orixinal, porque reflexións deste tipo xa se tiñan formulado nos anos anteriores, pero esta obra ten o mérito de dar foro público a esta cuestión, abrindo así un intenso debate. De feito, as discusións públicas, moi vivas, que se desenvolven ao redor do galego naqueles anos (e poderíamos dicir, en boa parte, ata os nosos días) viraron basicamente ao redor destas dúas cuestións fundamentais: dunha parte, a norma lingüística, doutra a normalización social e o futuro do galego, polémicas que se inician coa controversia Lapa-Piñeiro (sobre todo a primeira) e o libro de Alonso Montero (sobre todo a segunda). No momento en que se inician estes debates, as achegas de Piñeiro e Alonso Montero (as máis destacadas entre outras moitas), contribúen de modo decisivo á ruptura coa (in-)cultura lingüística do franquismo. Toda esa transformación da conciencia lingüística do país (ao menos, das súas capas intelectuais) responde aos cambios sociais relacionados coa modernización traumática da sociedade galega, co impacto que estes teñen nas condicións histórico-sociais de existencia do idioma galego, e moi particularmente aos interrogantes que se abren canto ás problemáticas posibilidades da súa pervivencia futura. Ao tempo, esa nova conciencia lingüística implica o cuestionamento público da represión lingüística, da imposición e hexemonía do castelán, da invisibilización do galego e os seus problemas.

En relación con isto, interesa analizar outro aspecto do pensamento socio-lingüístico de Piñeiro que asoma no discurso de ingreso na Academia, cando ao final deste Piñeiro se mostraba convencido de que a batalla do prestixio social podía encararse con optimismo, pois, segundo sostíña, “o espírito marcadamente social do noso tempo creará a plena identificación das minorías cultas coa masa popular” (Piñeiro 1967). Por tanto, Piñeiro era optimista. En que máis, aparte

da identificación da elite culta co pobo, se fundaba o seu optimismo? Verbo de axentes principais que, na súa opinión, incidían contra o galego, isto é, os medios de comunicación, o sistema escolar e a Igrexa (en 1967 o estado e os ámbitos oficiais non se podían nin mencionar), supoñíase que a propia lóxica dos feitos impoñería finalmente a súa adaptación á realidade lingüística de Galicia. Neste sentido, resultaba alentador o impulso do Concilio Vaticano II á implantación das linguas vernáculos na liturxia en lugar do latín. Por iso podía o noso autor concluír que, fronte aos temores de moitos, “non hai razóns de tipo fundamental para o escepticismo acerca do futuro idiomático. Pola contra, o panorama que se albisca é realmente esperanzador” (Piñeiro 1967).

Pero o seu declarado optimismo acerca do porvir do galego está argumentado con maior profundidade noutros escritos, entre os que destaca, polo seu carácter polémico, a carta a Rodrigues Lapa (Piñeiro 1973, véxase tamén Piñeiro 1976). A primeira das tres partes de que se compón esta substanciosa epístola titúlase precisamente “Sobre a desaparición do galego”, e aí o noso autor asegura: “Os que reparan no constante retroceso do galego rural, da cultura oral campesiña, son pesimistas; os que reparamos no vigoroso progreso da revolución cultural do galego nos últimos decenios, somos optimistas”. Isto esixe unha pequena explicación do marco argumentativo do autor, que se apoia nunha nova lectura da historia social do galego. Segundo o noso ensaísta, esta pode dividirse en tres períodos: a) o esplendor medieval, en que o galego despreza as súas posibilidades culturais e goza de prestixio social, b) a decadencia moderna, en que o galego é desprazado polo castelán primeiro como lingua escrita co correspondente desprestixio cultural, e despois como lingua das elites letradas e dirixentes, co correlativo desprestixio social, c) a restauración contemporánea, en que o galego se recupera como lingua escrita, gañando novamente prestixio cultural, e se apresta a conquistar as camadas cultas urbanas, recobrando o prestixio social.

O noso autor detense especialmente na análise do segundo e o terceiro períodos. Segundo Piñeiro, durante o segundo período verificouse unha escisión sociolingüística conforme a cal o castelán era o instrumento da cultura escrita dos medios sociais dominantes, que ademais a empregaban como signo de distinción, e o galego quedara reducido ás clases populares inmersas na cultura oral. A ameaza para a pervivencia do galego era, pois, dobre, xa que por unha banda procedía do previsible triunfo da cultura escrita sobre a cultura oral, e por outra banda da crise inevitable, que sobreviviría máis tarde ou máis cedo, da cultura campesiña fronte á cultura urbana.

No terceiro período, coa xeneralización da escolarización, o galego e o castelán xa non delimitan, na súa opinión, sectores sociais (a minoría letrada e privilegiada fronte á minoría iletrada e subordinada), senón niveis culturais de toda a sociedade: a maioría dos galegos falaban unha lingua e escribían outra. Con

todo, o idioma galego emprendera desde o século XIX a batalla da súa conversión en lingua moderna de cultura escrita (a súa primeira “revolución cultural”), unha batalla que Piñeiro daba por gañada. Así, as dúas linguas, galego e castelán, desenvolveran cadansúa cultura escrita, e a diferenza fundamental entre elas, a que outorgaba unha vantaxe crítica ao castelán, era que este gozaba da condición de lingua oficial do Estado: “A superioridade dunha lingua sobre a outra xa non é, como antes, cultural, senón que é política”. Xa que logo, restaurado o prestixio cultural, o galego estaba pendente só de recuperar de vez o prestixio social, e na opinión do autor iso estíbese conseguindo mediante unha segunda “revolución cultural” que xa estaba en marcha, que conduciría ao galego á súa transformación nunha lingua urbana, e con ela á conquista da “plenitude cultural”.

Destarte, a súa persoal lectura da historia do idioma levouno á convicción de que, como afirma nunha notable conferencia pronunciada en 1966 na Universidade de Harvard, “a lingua galega está a atravesar actualmente unha profunda revolución cultural, tan fonda como a que o portugués experimentou no período do Renacemento” (Piñeiro 1966). Con esta convicción é solidario o argumento que expresa con contundencia nun dos seus artigos máis orixinais: “O centro fundamental da vitalidade da lingua galega está a pasar do campo á cidade. Trátase da maior revolución da súa historia” (Piñeiro 1970b). De feito, a vinculación entre a “urbanización” do galego e a “revolución cultural” que supón a súa conquista do ámbito da cultura escrita, está moi na liña da sociolingüística coetánea (pensemos por exemplo en Garvin/Mathiot 1968). En coherencia con esta afirmación, e cun talante visionario, nese último artigo o noso autor atrevese a profetizar: “De que este proceso siga, afirmese e triúne depende o futuro da nosa lingua. No campo está o seu pasado. Na cidade, o seu futuro”. Por tanto, a desfeita que estaba a experimentar a Galicia rural por causa da emigración, que tanto alarmaba a outros observadores, como Alonso Montero ou Rodrigues Lapa, non constituía, segundo Piñeiro, unha ameaza necesariamente fatídica para o futuro do idioma.

Non é este o lugar idóneo para desenvolver unha crítica destas ideas de Piñeiro (véxase Santamarina 1991 e 1998 e Monteagudo 2007). Permítasenos sinalar, con todo, que, fiando a súa análise basicamente a categorías antropolóxicas (dicotomías cultura escrita/oral, cultura urbana/rural), o noso autor pasou por alto un proceso de importancia decisiva na evolución sociolingüística de Galicia, cal é o da substitución lingüística. Este fenómeno, que entón se atopaba en plena expansión, presentaba dúas caras principais: unha delas, o abandono do galego como idioma habitual por parte dun sector crecentemente numeroso dos seus falantes; a outra, a extensión do castelán como lingua inicial (e loxicamente, co tempo, tamén usual) das novas xeracións. Enquisas sociolingüísticas realizadas nos anos oitenta e noventa mostran que, tal como sinalara Xesús Alonso Montero no seu

Informe dramático de 1973, desde o comezo da ditadura os fenómenos de cambio de lingua cara ao castelán (desgaleguización) e de ruptura da transmisión interxeracional do galego viñan gañando ritmo cunha aceleración sen precedentes, á vez que a emigración masiva que arrasaba a poboación galego-falante drenaba seriamente a base demográfica e esfarelaba o nicho sociocultural máis sólido do galego, a Galicia rural e mariñeira, mentres o castelán era amplamente difundido fóra das cidades polos novos medios de comunicación de masas (especialmente a televisión) e o sistema educativo. Estes retrocesos do galego e os correlativos avances do castelán non eran compensados nin de lonxe polos magros e fráxiles (aínda que cualitativamente moi importantes) gaños que o primeiro estaba a conseguir no medio urbano. Na nosa opinión, a Piñeiro escapóuselle o alcance, cuantitativo e cualitativo, que estaban a alcanzar estes procesos e a súa ominosa significación para o futuro do idioma.

Por outra banda, na nosa opinión, o optimismo do autor descansaba nunha apreciación distorsionada do alcance dos avances socioculturais alcanzados polo galego desde o Rexurdimento en diante, unha distorsión en parte inducida por unha visión un tanto desenfocada das condicións da cultura contemporánea, nun rápido e profundo proceso de transformación. A perspectiva de Piñeiro estaba impregnada dunha concepción da cultura herdada do século XIX, cando a alta cultura escrita e en xeral a “cultura elevada” das elites letradas gozaba dunha hexemonía social incontestable e era a que marcaba a pauta de prestixio e a orientación principal para o conxunto da colectividade (ou en todo caso, para os sectores desta que realmente contaban). Con todo, ao longo do século XX, especialmente a partir da súa metade, ao amparo da velocísima difusión dos novos medios de comunicación, omnipresentes e dotados dun esmagador poder de irradiación (especialmente os audiovisuais: radio, cinema, televisión), imponse con forza imbatible unha puxante cultura de masas, que desafia a tradicional hexemonía da “alta cultura” escrita. Non é que de súpeto esta perdesse todo o seu inveterado prestixio, pero sen dúbida perdeu moita influencia social. Como sinala John Joseph (1987), noutros tempos a escritura literaria (a creación ficcional) reinaba sen contestación como ámbito privilexiado e referencia modélica da cultura da lingua, pero a finais do século XX xa non era así: agora ese lugar ocupano os xéneros informativos, e non só escritos senón sobre todo audiovisuais, sen diminución do valor simbólico (pero pouco máis que simbólico) que aínda se outorga á literatura. (Como, dito sexa de camiño, posteriormente se tendeu a confiar no poder “nacionalizador” da escola e o aparello educativo, tamén no aspecto lingüístico; pero as condicións de finais de século XX e comezos do XXI son neste sentido totalmente distintas ás que rexían na segunda metade do XIX e primeira do XX).

Parece que Piñeiro non se decatara de que a “revolución cultural” que estaba a experimentar o galego, concentrada a elite que o promovía en librar a batalla da cultura escrita, ademais de tardía, ía quedando curta fronte ao reto emerxente: enganchar coa nova cultura de masas que ía marcar a pauta, que xa a estaba marcando, tamén da evolución sociolingüística. Recoñecemos que, nas condicións de atraso de Galicia e coas durísimas limitacións que impoñía o franquismo, é comprensible a tendencia para resaltar os logros conseguidos, indubidables, a custa de enormes sacrificios. Por outra banda, ao expresarse en termos tan animosos, o noso autor probablemente estaba modulando de maneira consciente o seu discurso en forma de interpelación dirixida ao conxunto do país, apuntando aos seus sectores máis dinámicos. Era unha forma implícita de empuzar á cidadanía (aos grupos máis conscientes) a que asumise como propia a descrición da realidade que el ofrecía. Nesta descrición presupuñíanse como *faits accomplis* ou en vías inmediata de consumación o que no fondo constituían proxeccións de futuro que para ser efectivamente realizadas esixían o asentimento ou o concurso activo dos interpelados. Dando como feito o que en realidade non era máis que un proxecto, colocábanse firmes alicerces (ou iso esperaba Piñeiro) para a súa futura materialización.

Por tanto, se estamos no certo, en tal operación latexa, de maneira máis ou menos consciente, a intuición basicamente acertada de que a normalización do idioma constitúe en boa medida unha profecía autocumprida (*self-fulfilling prophecy*). Isto é, trátase dun proceso social que se alimenta das expectativas xeradas acerca da súa propia evolución, de maneira que o seu avance efectivo depende crucialmente de que a colectividade involucrada invista o suficiente nivel de confianza nas opcións de futuro: se a xente está persuadida de que o proceso vai por bo camiño e ten visos de éxito, as probabilidades de conseguilo son moi elevadas, pero se a xente dubida e chega a conclusión de que é inviable, aumentan as probabilidades de que o proceso se atasque, descarrile e se vexa abocado ao fracaso.

En apoio desta interpretación “estratéxica” do optimismo de Piñeiro, podemos aducir certos pasos da correspondencia que mantivo con Rodrigues Lapa ao redor deste asunto con ocasión da publicación do seu artigo sobre “A recuperación literaria do galego”. Nunha carta explícalle ao filólogo portugués que a expresión do optimismo ou do pesimismo poden responder a tácticas de persuasión pública:

O optimismo ou o pesimismo baséanse na intención operativa. Así, a actitude optimista percura mobilizar a capacidade de entusiasmo, mentres que a actitude pesimista percura mobilizar a capacidade de rebeldía, polo que resultan máis converxentes que antagónicas, apesar das aparencias superficiais. Que teña mais eficacia estimulante o optimismo ou o pesimismo é cousa que

depende da psicoloxía colectiva dos galegos. Uns confiamos máis na capacidade de entusiasmo e utilizamos esa arma; outros confían máis na rebeldía e nela se apoian. Cal das dúas actitudes sexa máis realista é cousa que o dirá o tempo. Mas teña presente que, polo menos no meu caso, non se trata tanto dunha preferencia persoal como dunha apreciación da realidade, que, como toda apreciación, pode ser errónea ou atinada (carta de 22/VI/1973, en Piñeiro 2013).

Como na súa resposta a esta carta, Lapa lle expresara a súa opinión de que “se você faz depender a coisa da psicologia colectiva dos galegos, inclino-me a crer que ou idioma soçobrará”, Piñeiro replica cun razoamento contundente: “Ignoro que outra alternativa considera vostede fronte á que representa a vontade colectiva dos galegos, pois o certo é que nós temos que partir necesariamente desa base” (carta de 5/VII/1973, en Piñeiro 2013).

Fose como for, é indiscutible que cos seus escritos sobre o idioma Piñeiro contribuíu de forma sobresaliente a formular os problemas do idioma nun termos distintos, máis ilustrados e clarificadores, sentando as bases para o desenvolvemento da reflexión sociolingüística en Galicia. Ao mesmo tempo, o noso autor deu empuxe á profunda transformación que naqueles anos estaba a experimentar a conciencia lingüística de Galicia, unha transformación que acabou alcanzando boa parte da sociedade, e que co paso dos anos redundou nunha substancial mellora do status do galego. Deses debates saíu un país máis consciente do valor do seu idioma, máis esclarecido canto aos seus problemas, e máis decidido a proxeccionalo cara ao futuro.

13. CARA Á NORMALIZACIÓN? (1975-1990). CODA

En realidade, as achegas que Piñeiro vai tecendo a partir de 1975 son en boa parte desenvolvemento ou complemento das anteriores, pois esa é para el unha etapa de madureza e de plena implicación na vida política primeiro e na institucional máis tarde, tendo en conta as novas posibilidades que abre a fin da ditadura e, xa na última década da súa vida, a posta en marcha da autonomía galega. Volve con certa frecuencia ao tema da lingua, pero nas liñas que callaran nos seus escritos dos anos sesenta e setenta. Moi interesante, tamén polo que ten de anuncio das novas perspectivas, é a longa entrevista que concede, por escrito, a Xavier Costa Clavell (Piñeiro 1976). Con todo, é obrigado apuntar unha serie de fitos deste período que tiveron unha importancia histórica para o galego e nos que a participación de Piñeiro foi clave, como a aprobación das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* (1982), oficializadas pola Xunta de Galicia e, na versión reformada en 2003, vixentes ata a actualidade, a creación do Consello da Cultura Galega (1983), que presidiu ata a súa morte en 1990, ou a aprobación

da Lei de Normalización Lingüística de 1983, vixente (polo menos, formalmente) ata os nosos días.

En efecto, Piñeiro foi membro do relatorio conxunto da Real Academia Galega e o antes citado Instituto da Lingua Galega que elaborou as *Normas* oficiais do galego e contribuíu decisivamente á súa aprobación pola Academia e a súa oficialización pola Xunta de Galicia, á vez que formaba parte das comisións que realizaron a supervisión lingüística das versións galegas do *Misal* e da *Biblia* oficiais para a Igrexa católica, publicadas respectivamente en 1987 e 1989. Pero o fito máis importante no que el participa como protagonista e que dalgunha maneira é emblemático do novo período que se abre na década dos '80 é a Lei de Normalización Lingüística. Esta Lei foi en boa parte froito do compromiso político dos denominados “galeguistas históricos”, un grupo de catro deputados que foron elixidos para o Parlamento de Galicia como independentes nas listas do Partido dos Socialistas de Galicia-PSOE nas primeiras eleccións da autonomía (1981). Estes deputados apostaron pola presenza na primeira lexislatura da autonomía galega precisamente para conseguir a aprobación dunha serie de leis básicas, como a de Normalización Lingüística (LNL) aprobada por unanimidade polo Parlamento de Galicia en 1983.

Nos nosos días é se cadra máis oportuno que nunca lembrar o diagnóstico da situación da lingua galega que contén o preámbulo desta Lei, redactado polo propio Piñeiro⁵: a discriminación da lingua galega, “núcleo vital da identidade galega”, é inseparable da marxinação da cultura propia do país e ambas, consecuencia da subordinación política de Galicia ao estado centralista. Feito este diagnóstico, a solución que se formula na LNL é a promoción da lingua galega ata conseguir a súa completa normalización, é dicir, a súa equiparación co castelán, como proceso solidario da recuperación da personalidade colectiva de Galicia e do desenvolvemento do autogoberno da nosa “nacionalidade histórica”. Un diagnóstico que os gobernantes actuais da autonomía non comparten, pois pregoan que o problema lingüístico de Galicia consiste na *imposición do galego*, “problema” inventado que só se podería resolver garantindo unha ficticia *liberdade de lingua*. Vexamos o que di a Lei que aínda non se atreveron formalmente a derrogar, pero que o propio goberno galego está a subverter *de facto*:

O proceso histórico centralista acentuado no decorrer dos séculos, tivo para Galicia dúas consecuencias profundamente negativas: anula-la posibilidade de constituír institucións propias e impedi-lo desenvolvemento da nosa cultura xe-nuína cando a imprenta ía promove-lo grande despegue das culturas modernas.

5 Temos a seguranza de que el é o autor, pois tivemos acceso ao orixinal deste texto, redactado do seu puño e letra.

Sometido a esta despersonalización política e a esta marxinação cultural, o pobo galego padeceu unha progresiva depauperación interna que xa no século XVIII foi denunciada polos ilustrados e que, desde mediados do século XIX, foi constantemente combatida por tódolos galegos conscientes da necesidade de evita-la desintegración da nosa personalidade.

A Constitución de 1978, ó recoñece-los nosos dereitos autonómicos como nacionalidade histórica, fixo posible a posta en marcha dun esforzo construtivo encamiñado á plena recuperación da nosa personalidade colectiva e da súa potencialidade creadora.

Un dos factores fundamentais desa recuperación é a lingua, por se-lo núcleo vital da nosa identidade. A lingua é a maior e máis orixinal creación colectiva dos galegos, é a verdadeira forza espiritual que lle dá unidade interna á nosa comunidade. Únenos co pasado do noso pobo, porque del a recibimos como patrimonio vivo, e uníranos co seu futuro, porque a recibirá de nós como legado de identidade común. E na Galicia do presente serve de vínculo esencial entre os galegos afincados na terra nativa e os galegos emigrados polo mundo. A presente Lei, de acordo co establecido no artigo 3 da Constitución e no 5 do Estatuto de Autonomía, garantiza a igualdade do galego e o castelán como linguas oficiais de Galicia e asegura a normalización do galego como lingua propia do noso pobo.

Ao fío deste texto, cómpre lembrar que en boa parte se debe a Piñeiro e a Xeración Galaxia a valorización da lingua como principal trazo distintivo da identidade colectiva galega (Santamarina 1991: 143), non só por encima da raza (trazo considerado moi importante na anteguerra, pero desacreditado despois da exaltación nazi do racismo) senón tamén da terra e do *Volksgeist* ou psicoloxía nacional. Pero o proceso a través do cal a lingua pasou a primeiro plano como factor identificador da nación galega, un proceso desenvolvido ao longo da segunda metade do século XX, merecería un estudo aparte. Se o devandito tivo como consecuencia unha tendencia a unha excesiva “filoloxización” da cultura galega e do propio galeguismo, isto non debe achacarse a Ramón Piñeiro e Galaxia, que sempre propugnaron unha visión moito máis ampla da cultura galega (proba disto é o espírito co que se funda o Consello da Cultura Galega, só por citar unha iniciativa dos anos fundacionais da autonomía) e xamais descoidaron a atención cara ás dimensións políticas, económicas e sociais do pensamento e a praxe galeguista: só a título de exemplo, lémbrese iniciativas como a *Revista de Economía de Galicia* ou a edición de obras da significación d’*O atraso económico de Galicia*.

En definitiva, o legado de Piñeiro en relación co idioma, sexa no campo da ideación e o pensamento, sexa no da orientación da norma culta, sexa no do propio cultivo literario, sexa, en fin, no da acción cultural, cívica e política para

fomentar o seu cultivo, dignificalo e proxectalo cara ao futuro, é inmenso. Aínda falta perspectiva suficiente para ponderalo en todo o seu calibre e en toda a súa dimensión, pero, sen dúbida, é un momento óptimo para estudalo, reivindicalo e poñelo en valor.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Bibliografía primaria. Textos de Piñeiro

- Piñeiro, Ramón e Celestino Fernández de la Vega (1952): *Cancioeiro da poesía céltiga*. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos.
- Piñeiro, Ramón (1952): “A língua, sangue do espírito”, en Piñeiro 1974: 33-37.
- (1954): *Denuncia diante a Unesco da persecución do idioma galego pol-o Estado Hespáñol*. Buenos Aires: Centro Coruñés / Centro Orensano / Centro Pontevedrés / Centro Betanzos / Centro Corcubión / Irmandade Galega. Edición facsímile en Alonso Montero 2003.
- (1956): “A defensa do idioma, vencello espiritoal de tódolos galegos”, en Piñeiro 1974: 95-104.
- (1962a): “Informe de Ramón Piñeiro á Real Academia Galega”, *Boletín da Real Academia Galega* 370, 7-17. Edición e comentarios de Antón Santamarina Fernández.
- (1962b): “A Língua Galega na Nosa Universidade”, en *Casa Galicia. Unidad Gallega. Memoria 1962*. New York: [s.n.], [s.p.].
- (1966): “Galicia nos estudos luso-brasileiros”, en Piñeiro 1974: 184-188.
- (1967): *A linguaxe e as linguas*. Vigo: Galaxia, 2008.
- (1970): “Carta de Santiago de Compostela. O problema da língoa”, *Colóquio* 59, 66.
- (1970a): “A lingua galega na escola”, *Grial* 28, 237-242.
- (1970b): “Unha nova revolución na nosa língua”, en Piñeiro 1974: 238-239.
- (1971): “Carta de Santiago de Compostela. Evolución do problema da lingua”, *Colóquio/Letras* 2, 78-80.
- (1972a): “Carta de Santiago de Compostela. A expansión crecente da lingua galega” [1971], *Colóquio/Letras* 8, 75-78.
- (1972b): “O menosprecio social da língua”, en Piñeiro 1974: 258-260.
- (1973): “Carta a don Manuel Rodrigues Lapa”, en Piñeiro 1974: 261-279.

- _____ (1974): *Olladas no futuro*. Vigo: Galaxia (2ª ed. 2007).
- _____ (1976): “Ramón Piñeiro. Ponderada e insobornable pasión por Galicia”, en Xavier Costa Clavell, *Perfil conflictivo de Galicia*. Barcelona: Galba Edicións, 198-211.
- _____ (1983): “Preámbulo”, en *Lei de Normalización Lingüística*. Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia, 7-8.
- _____ (1989): “Heidegger na cultura galega”, *Grial* 103, 384-389.
- _____ (2000): *Un epistolario de Ramón Piñeiro*. Vigo: Galaxia. Edición de Francisco Fernández del Riego.
- _____ (2002): *Da miña acordanza*. Vigo: Galaxia.
- _____ (2004): *Cartas de Ramón Piñeiro a Ricardo Carballo Calero*. Cadernos Ramón Piñeiro V. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Edición de Luís Alonso Girgado, María Cuquejo Enríquez e Carmen Fariña Miranda.
- _____ (2006): “Cartas de Ramón Piñeiro a Basilio Losada, 1970-71. Sobre a normativa da lingua, a creación do ILG e a Academia”, *Grial* 171, 56-69.
- _____ (2013): “Correspondencia cruzada entre Ramón Piñeiro e Manuel Rodrigues Lapa, 1972-1973”, *Grial* 197, 74-77.

Bibliografía secundaria. Estudos

- Alonso Montero, Xesús (1973): *Informe dramático sobre la lengua gallega*. Madrid: Akal.
- _____ (2003): *A batalla de Montevideo. Os agravios lingüísticos denunciados na UNESCO en 1954*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- _____ (2009): *Ramón Piñeiro ou a reinvención da cultura galega*. Vigo: Galaxia.
- Alonso Pintos, Serafín (2002): *Para unha historia do estándar galego. As propostas do período 1966-1980*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- _____ (2006): *O proceso de codificación do galego moderno (1950-1980)*. [A Coruña]: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Álvarez Blanco, Rosario (2011): “A gramática galega no século XX: o contributo de Carvalho Calero”, en Carlos Caetano Biscainho Fernandes e Xosé Manuel Sánchez Rei (eds.), *Ricardo Carvalho Calero: ciencia, literatura e nación*. A Coruña: Universidade, 13-29.
- Carballo Calero, Ricardo (2006): *Epistolario a Fernández del Riego*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (1996): *A Xeración Galaxia*. Vigo: Galaxia.
- Fernández Rei, Francisco (1991): “O Instituto da Lingua Galega, contribución á investigación e á normalización do galego”, en Mercedes Brea e Francisco Fernández Rei (eds.), *Homenaxe ó profesor Constantino García*. Santiago de Compostela: Universidade. Vol. I, 15-46.

- (2008): “A creación do Instituto da Lingua Galega en 1971 e o desencontro normativo coa Academia”, en Xosé L. Axeitos, Emilio Grandío Seoane e Ramón Villares (eds.), *A Patria enteira: homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Universidade, 985-1009.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (1994): *Sebastián Martínez Risco na cultura galega*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- Garvin, Paul L. e Madeleine Mathiot (1968): “The urbanization of the Guarani language: a problem in language and culture”, en Joshua A. Fishman (ed.), *Readings in the sociology of language*. The Hague: Mouton, 565-573.
- Ibarzabal, Eugenio (1977): *Koldo Mitxelena*. San Sebastián: Erein.
- Joseph, John Earl (1987): *Eloquence and power. The rise of language standards and standard languages*. London: Frances Pinter.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1972): “A recuperación literaria do galego”, *Colóquio/Letras* 13, 5-14. Reproducido en *Grial* 41 (1973), 278-287.
- Lorenzo, Ramón (1991): “Filólogo de vocación”, en *Homenaxe a Ramón Piñeiro*. A Coruña: Fundación Caixa Galicia, 127-41.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (1968): “Unidade lingüística galega”, en Xesús Alonso Montero (ed.), *O porvir da lingua galega*. Lugo: Círculo de las Artes / Instituto de Estudios de Lugo, 13-18.
- Monteagudo, Henrique (2003): “Sobre a norma léxica do galego culto: da prosa ficcional de Nós ao ensaio de Galaxia”, en María Álvarez de la Granja e Ernesto González Seoane (eds.), *A estandarización do léxico*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 197-253.
- (2007): “Limiar”, en Ramón Piñeiro, *A linguaxe e as linguas*. Vigo: Galaxia, 9-46.
- (2008): “Ramón Piñeiro, a Editorial Galaxia e a Real Academia Galega (1950-1962). Estratexias de resistencia idiomática fronte ao franquismo”, *Grial* 177, 98-111.
- (2010): “A Fundación e Biblioteca Penzol e a Filoloxía Galega”, en María D. Cabrera e Henrique Monteagudo (eds.), *Fermín Penzol. Unha obra para un país*. Vigo: Galaxia / Fundación Penzol, 71-80.
- Santamarina, Antón (1991): “Piñeiro e a lingüística”, en *Homenaxe a Ramón Piñeiro*. A Coruña: Fundación Caixa Galicia, 143-48.
- (1998): *A linguaxe e as linguas. Ramón Piñeiro revisitado ós 30 anos do seu ingreso na Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Villanueva Gesteira, María Dolores (2010): *A lingua galega entre 1963 e 1975. Situación social e discursos dende o galeguismo*. Pontevedra: Deputación Provincial.